

den. De opmerkingen die gemaakt worden willen vooral het eigen onderzoek stimuleren. Naast aan kerkdienst en kerklied zou ook aan kerkbouw en kerkinrichting nadere aandacht dienen te worden geschonken. Daar kan wellicht nog eens een afzonderlijk artikel over worden geschreven. Vooral het boek van H.P.R. Rosenberg. *De negentiende-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland* ('s-Gravenhage, 1972) kan ongetwijfeld bevruchtend werken op een meer gedetailleerd onderzoek naar ontwikkelingen op het protestantse erf. Het is onmiskenbaar dat de liturgie in een bepaalde richting wordt gedrongen wanneer het kerkgebouw als een gehoorzaal wordt gezien en wanneer alle beschikbare ruimte met banken wordt gevuld. Enige literatuur betreffende kerkbouw/kerkinrichting en orgelspel/orgelbouw wordt aan het slot van de literatuurlijst toegevoegd.

Wat de kerkdienst betreft kan op het volgende gewezen worden. In 1797 verscheen te Utrecht de uitgave *Vier verhandelingen over de oorzaken van het verval in den openbaren Eerdienst, en de middelen van deszelfs herstel* . . . Op deze uitgave ben ik ingegaan in een artikel, getiteld "Liturgie tussen verval en vernieuwing. Enkele stemmen uit de tijd rond 1800", dat verschenen is in *Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap van de rijksuniversiteit te Groningen*, 10 (april 1976) 16-28. De schrijvers van de bovengenoemde verhandelingen (doopsgezind en remonstrant) trachten onder woorden te brengen waaraan het in de traditionele kerkdienst schort en zij doen voorstellen tot vernieuwing. Tussen 1803 en 1826 heeft de friese hervormde predikant H.W.C.A. Visser zich beijverd, door mid-